

לשון הרע במערכת ציבורית דמוקרטית (א)¹

הצגת הבעיה

בדורנו, מערכות ציבוריות רבות מנוהלות באופן דמוקרטי, כגון: ועדי הורים, ועדי עובדים, יישוב קהילתי, מועצה איזורית או מקומית, עירייה ועוד מערכות מסוג זה; וכמובן - המדינה בכללותה. אחד מעקרונות היסוד של כל משטר דמוקרטי הוא "זכות הציבור לדעת". בדרישה זו יש היגיון רב מנקודת ראותה של הדמוקרטיה. מכיון שנבחר הציבור צריכים לפעול על פי דעת הציבור שבחר בהם, מעוניין הציבור לדעת את כל מה שהם עושים, כדי שיוכל לבקר אותם ולהשפיע על המשך דרכם; ובאם לא יצליח להשפיע עליהם - ברצונו להחליפם באחרים. כאשר רוצים אנו לחיות במערכת דמוקרטית על פי ההלכה, הדבר מעורר שאלה חמורה ביותר, של פגיעה באיסורי לשון הרע. כיהודים שומרי תורה, החיים ומשתלבים במערכות חיים רבות הפועלות בדרך דמוקרטית, עומדים אנו בפני התלבטות קשה כאשר אנו באים לפעול בהן על פי ה"חפץ חיים". אתגר גדול עומד בפנינו כאשר אנו באים ליישם את הלכות לשון הרע במציאות החיים המודרנית; ובמיוחד - כאשר אנו באים ליישם את ההלכות הללו בהנהגת המדינה היהודית.

במידה מסוימת ניתן לראות את דברי התורה "אחרי רבים להטות" (שמות כג ב) כמקור הקדום ביותר למשטר הדמוקרטי, הרבה לפני היווצרותו של המשטר הדמוקרטי ביוון העתיקה; והדברים באים לידי ביטוי בתשובות הלכתיות רבות מאד הנוגעות להנהגת קהילה בדרך זו².

1. טיוטת מאמר זה היתה לנגד עיניהם של אמו"ר הרה"ג יעקב אריאל, הרה"ג אביגדור נבנצאל, הרה"ג דוב ליאור והרב יהונתן בלס, ורבות מהערותיהם שולבו במאמר.
2. עיי במאמרו של אמו"ר, הרה"ג יעקב אריאל שליט"א: "המשפט הציבורי במושב הדתי" (שו"ת "באהלה של תורה" סי' ב) ובמקורות המובאים שם.

אך כאשר אנו באים ללמוד מתשובות אלו על מערכת החיים שלנו, עלינו לתת את הדעת על הבדל בולט בין צורת החיים הציבוריים שנהגה בכל הדורות לבין סגנון החיים הדמוקרטיים המקובל כיום. תמיד היה מקובל העיקרון שמקור הסמכות של השלטון הוא הציבור. בדרך כלל, הוא שהיה ממנה ברוב דעות את "ז' טובי העיר" או את ההנהגה הנבחרת, ומכוחו הם היו פועלים³. אבל בעבר, נראה שבדרך כלל הסתייגו של הציבור ברגע שנגמר תהליך הבחירה, ומאז עברו הסמכויות אל נבחר הציבור, שפעלו עפ"י מיטב שיקול דעתם. מהרגע שהציבור העביר את הסמכות לנבחריו, היתה הסמכות בידיהם בלבד. הם לא נדרשו לשאול את פי הציבור בכל ענין וענין, ואף הציבור לא ציפה לכך. מתוך כך, בדרך כלל לא היה צורך להתמודד עם שאלת "זכות הציבור לדעת" את אשר יעשו נבחריו⁴. להיפך, היתה חובה ברורה לשמור על סודיות ולהימנע מהדלפות שיש בהן כדי לעורר תרעומת על נבחר הציבור. וכך כותב החפץ חיים (הלי' לשון הרע כלל ב סעי' יא):

צריך לזהר כשיושבין ז' טובי העיר לעיין בדבר הנהגת אנשי העיר בענייני הערכות וכיוצא בזה - בדבר שהוא חוב לזה וזכות לזה - ונחלקו בדעות ועמדו למנין והלכו בתר רובא; כשיצאו מחדר הקהל, צריכין לזהר מאד כל אחד ואחד שלא לספר אח"כ דעתו או דעת פלוני שהיה מתחילה בענין זה להקל על אותו פלוני, אך חבריו רבו עליו והכריחוהו לילך בתר דעתם⁵.

הדברים מתאימים במדויק לאותו סגנון של חיים ציבוריים, שניתן לכנותו בשם "דמוקרטיה סגורה", כאשר הניהול של החיים הציבוריים סגור בתוך ההנהגה, והציבור עצמו אינו מעורב

3. עיי' תשובת הרא"ש (כלל ו סי' ה); רמ"א (חוי"מ סי' ב סעי' א). ועיי' שו"ע (או"ח קנ"ג, ז, ומשנ"ב סי' קט) עפ"י הרשב"א (ח"א סי' תרי"ז) ומהרשד"ם (סי' קעה). אם כי היו מקומות בהם מינו ז' טובי העיר את הבאים אחריהם או שהבחירה היתה בהגרלה, ואכמ"ל.

אגב, גם מלך ישראל יונק את סמכותו מן העם בצורה דומה: עיי' רמב"ם (הלי' גזילה פ"ה הי"א); ועיי' הלי' מלכים פ"א הי"ג; רשב"ם (ב"ב נד, ב ד"ה והאמר); שו"ת חתם-סופר (חוי"מ סי' מד ד"ה אד); שו"ת אבני-נזר (סי' שיב אותיות יא-כט); העמק דבר (דברים יז, יד).

הרה"ג אביגדור נבנצאל שליט"א העירני שאין הדברים כך, וכתב: עיי' דברים (יז, טו): "אשר יבחר ה' א-להיך בו", וכן הושע (ח, ב). וכן שמואל משח את שאול ודוד בלי לשאול משהו, וכן משח אלישע עיי' נערו את מלך ישראל.

4. על הערכתנו זאת יש להעיר מדברי השו"ע (או"ח קנ"ג, ז), המדבר על כך שמכירת בית כנסת תקפה רק אם נעשתה עיי' ז' טובי העיר "במעמד אנשי העיר", דהיינו: שהדבר נעשה בפרסום, כאשר איש אינו מוחה כנגד ההחלטה (רמ"א שם. ועיי' משנ"ב סי' לב). אך נראה שאף שהדבר נדרש לצורך מכירת בית כנסת וכדו', לא היה זה הסגנון הקבוע לניהול חיי הקהילות. ועל כן לא התעוררו בעיות רבות הקשורות להלכות לשון הרע בהנהגה הציבורית.

5. וכ"כ בהלי' רכילות (כלל ט סעי' יד בהג"ה). הרב יהונתן בלס שליט"א העירני שהחפץ חיים עוסק שם בדיון הנוגע בעניינים אישיים ולא בענייני מדיניות, וייתכן שבדיון מסוג זה תהיה ההלכה שונה גם לדעתו.

בה. סגנון זה מקובל גם בכמה מן היישובים הקהילתיים, בהם הציבור בוחר את המזכירות ואת הוועדות ונמנע כמעט לחלוטין מלהתערב בעבודתן השוטפת.

סגנון החיים הדמוקרטיים המקובל במדינה הוא שונה, וניתן לכנותו בשם "דמוקרטיה פתוחה"⁶. אמנם באופן פורמלי הציבור מעביר את הסמכות לנבחרים העם, אבל בעיקרו של דבר הוא ממשיך לאחוז אותה בידו. הנבחרים נדרשים למסור דין וחשבון מפורט על פעולותיהם, על מעשיהם ועל מחדליהם, באמצעות כלי התקשורת השונים. אמנם אין הם מחויבים באופן פורמלי למסור לציבור כל מידע ולשאול את פיו בכל דבר שהם; אבל הם מכירים בזכותו של הציבור לאסוף מידע על פעולותיהם ולהביע את דעתו על מעשיהם. הציבור, לעומתם, מביע את דעתו ע"י קיום דיונים ציבוריים באמצעי התקשורת, ואף מפעיל לחץ על הנבחרים כדי שיקבלו את דעתו, ע"י: הפגנות, עצומות, פגישות שכנוע, לחצים פוליטיים, עתירות לבג"ץ וכדו'. גם אם הציבור אינו נוקט עמדה באופן אקטיבי, יודע כל נבחר ציבור שכל מעשיו ומחדליו מתפרסמים, במוקדם או במאוחר, ועליו יהיה לתת את הדין בפני הבוחר ביום ההצבעה בקלפי. הדרך היחידה לקיים משטר דמוקרטי מסוג כזה היא ע"י פרסום חופשי של כל מידע וכל דעה, גם אם הדבר אינו ערב לחיכם של הנבחרים. העיתונות והאופוזיציה אמורות להיות "כלב השמירה" של רשות השלטון, ולמנוע ממנה שחיתות ומדיניות שאינה מקובלת על הציבור. משטר דמוקרטי כזה מחייב, אם כן, פרסום כל דבר שעושה הממשלה או כל מערכת ציבורית אחרת, בין היא מעוניינת בפרסומו ובין אם לאו (למעט דברים הפוגעים במישרין ובעליל בבטחון המדינה וכדו'). וכאן עולה בכל חריפותה שאלת ה"קוד האתי" הנדרש למערכת ציבורית כזאת עפ"י התורה. האם סגנון זה אינו אסור מכל וכל מכיון שלא ניתן ליישם אותו מבלי לעבור בכל רגע ורגע על איסורי לשון הרע ורכילות? ואם כן, האם מותר בכלל עפ"י ההלכה לקיים משטר דמוקרטי בסגנון כזה? וכיצד יש לפעול עפ"י ההלכה כאשר עצם קיומה של מערכת כזאת אינו תלוי בנו?

בהלכה לא מצאנו התייחסות מפורטת למשטר דמוקרטי מסוג כזה. על כן נדרש מחקר הלכתי מעמיק בסוגיא זו, על מנת לסלול את הדרך לקיומה של מדינה מודרנית ודמוקרטית עפ"י ההלכה.⁷

6. שאלה קשה היא אם לראות בהתפתחות זו התקדמות, המבטאת את העלייה ברמתו של הציבור, או נסיגה, המבטאת את הירידה ברמתם של נבחריו. וכך כתב לי הרה"ג אביגדור נבנצאל שליט"א: "אולי זו תוצאה בלתי נמנעת מכך שאין הנבחרים תמיד טובי העיר, אלא במקרים רבים – גרועי העיר, ואי אפשר לסמוך עליהם בעיניים עצומות".

7. כאן המקום להפנות למאמרו המצויין של הרב ארי שבט, ראש מדרשת "ת"ל אורות" באלקנה: "עיתונים וחדשות בהלכה – דבר מצוה או דבר איסור", שראה אור בביטאון "ישע ימינו" (בהוצאת המועצה הדתית בנימין, גליון 45 – תמוז תשנ"ה, עמ' 26-63). נעזרתי בו רבות, ועל כך נתונה לו תודתי.

מתוך כך, ברצוננו להתמקד במספר שאלות מעשיות:

- א. האם יש איסור לשון הרע או רכילות בפרסום מעשיהם של אנשי הציבור באמצעי התקשורת או בשיחה על כך ברחוב וכדו'?
- ב. מה יעשה אדם שיש בידו מידע על מעשה שחיתות של איש ציבור?
- ג. כיצד יש לנהל מערכת בחירות עפ"י ההלכה?⁸

וכאן המקום להדגיש שתי נקודות המעצבות את הגישה הראויה לנושא:

- א. בנושא זה אין לחפש חומרות יתירות, אלא לברר – על פי דרכי הבירור הראויות לאמיתה של תורה – עד כמה ניתן לאחוז ב"כוח דהיתרא".
- גישה זו מתבססת על דברי החפץ חיים בהקדמתו לספרו (ד"ה ואם):

ואם רואה היצר הרע שבאלו עניינים לא ינצח לאדם, הוא מרמה אותו בהפך, שמחמיר עליו כל כך בענין לשון הרע, עד שמראה לו שהכל נכנס בכלל לשון הרע, ואם כן אי אפשר לחיות חיי תבל בענין זה אם לא שיפרוש לגמרי מענייני העולם...

ולכן צריך דווקא לבקש את ההגדרות היותר מקילות הקיימות בין הפוסקים, שעל פיהן ניתן לקיים בהצלחה מערכות ציבוריות, ולא להשאיר את החיים הציבוריים מופקרים ומופקעים ממרותה של ההלכה בנושא חמור זה, של הלכות לשון הרע.

ב. ישנם דברים, שאמנם הם מקובלים בחיים הדמוקרטיים, ובלעדיהם קשה לנהל חיי ציבור, ועוד יותר קשה – להצליח בבחירות; אך לאחר כל הבירורים ההלכתיים מתברר שהם אסורים. כאן נדרש לאחוז במידת הגבורה, כדי להחליט שאף ששמירת ההלכה עלולה לגרום בעקבותיה מחיר כבד – אין שום היתר לעבור על הלכה ברורה, גם אם המטרה היא לשמור על דברים חיוניים ביותר. ועל כך נאמר: **"אין עצה ואין חכמה ואין תבונה לנגד ה'".** פעילותו של אדם מישראל בחיים הציבוריים צריכה להיות לשם שמים, ולא כל אמצעי כשר בעיני הקב"ה כדי להשיג מטרות אלו. ובמקום שיש הכרח לאחוז באמצעים פסולים להשגת מטרות נעלות, וההלכה אינה מתירה זאת – הקב"ה פוטר אותנו מלהשיג אותן מטרות.

פרק א' – בחינת דרכי היתר שונות

בראשית הדברים עלינו לבחון אפשרויות שונות של היתר לומר דברי ביקורת על נבחרי הציבור.

8. ההתייחסות המפורטת לשאלה זו תבוא בפרק השלישי של המאמר, שיופיע אי"ה בגיליון הבא. טיוטת מאמר זה הועמדה לרשותם של שני מועמדים בשתי מערכות בחירות שונות שהתקיימו למועצות איזוריות בישי"ע. אגב, שניהם זכו בבחירות...

1. מידע העומד להתפרסם

דרך היתר אחת שיש לשקול היא היתר "אפי תלתא", האומר שאין איסור לפרסם דבר שכבר התחיל להתפרסם. וכך כותב החפץ חיים (הלי לשון הרע כלל ב סעי' ג):

יש אומרים, שאם אחד סיפר גנות על חבירו בפני שלושה – אף שהוא עבר בוודאי על איסור לשון הרע – אעפ"כ, אם אחד מהשלושה ששמע דבר זה סיפר אח"כ לאחרים – לא עבר בזה על איסור לשון הרע; מטעם שכיון ששלושה יודעים מזה, ממילא כבר נשמע הדבר ונודע לכל, ד"חברך חברא אית ליה"; ובדבר העשוי להתגלות לא אסרה התורה משום לשון הרע.

אך החפץ חיים מגביל מאד את הדין הזה, עפ"י הרמב"ם (הלי דעות פ"ז ה"ה) שכתב:

ודווקא לספר בדרך אקראי; אבל לא שיתכוון להעביר הקול ולגלותו יותר...

והדברים מבוארים ביתר הדגשה בכסף-משנה (שם):

דדווקא אם יבוא במקרה לדבר בענין אינו אסור לאומרו; אבל שלא יתכוון לגלות הדבר יותר.

ומעבר לכך, כל ההיתר של "אפי תלתא" אינו מוסכם ואינו פשוט, וכך כותב החפץ חיים בסוף הדברים (סעי' י):

ראה אחי כמה יש להתרחק מקולא זו, שכמעט אין לה מקום במציאות. ובפרט שאף אם יצטרפו כל הפרטים, ג"כ צריך עיון אם הלכה כדעה זו... לכן השומר נפשו ירחק מזה.

2. פרסום מידע מפורסם

עם זאת, נראה שיש לחלק בין היתר "אפי תלתא", שנאמר בדבר שהוא מפורסם רק בכוח, לבין דבר שכבר התפרסם ברבים בפועל, כגון: שדובר על כך בהרחבה בכל אמצעי התקשורת?

9. על נקודה זו עמד הרב ארי שבט ("ישע ימינו" גליון 45 עמ' 39-41). וכך הסיק גם הרב שלמה אבינר (עיטורי כהנים גליון 82 עמ' 16), וכתב שייתכן שבמקרה כזה אין הגבלה גם כשמכוון להעביר את הקול ולגלותו יותר.

וכך מוכח מכמה מקומות בדברי החפץ חיים, ואלו דבריו (הלי' לשון הרע כלל ד, באר מים חיים ס"ק מא):

אין להביא ראייה... ממה שאמרו בערבי פסחים (פסחים קיב ע"ב): "אל תדורו בשכנציב, משום דליצניי נינהו ומשכי בליצנותא"; דאפשר דזה היה **מפורסם לעין הכל**, ובזה לא שייך לשון הרע¹⁰.

ומכאן שאכן אין איסור לשון הרע במה שכבר התפרסם ברבים. עם זאת נראה, שאם הדיון באמצעי התקשורת כבר שקע, והמספר מעלה אותו מחדש לתודעת השומעים – הדבר אסור, למרות שהדברים התפרסמו כבר והם ידועים לכל. הבעיה כיום היא שהציבור מקבל באמצעי התקשורת כמות כה גדולה של מידע, עד שאין בכוחו לזכור ולעכל את כולה; וכתוצאה מכך, העלאה מחודשת של מידע שלילי לדיון מביאה לכך שהשומעים יתייחסו אליו במידה הרבה יותר משמעותית; ומסיבה זו לא ניתן להסתמך בכל מקרה על ההיתר לספר דבר מפורסם¹¹.

3. פרשנות שלילית לעובדות ידועות

ישנם פרסומים שאינם עוסקים בחידוש עובדות, שכן הן כבר התפרסמו בכל כלי התקשורת וידועים לכל, אלא בהערכה שלהן. החפץ חיים עומד על האיסור שיש בכך – בהלכות רכילות (כלל ד סעי' א):

איסור הרכילות הוא אפילו אם אין מגלה לו דבר חדש, שגם הוא ידע כי כן וכן דיבר פלוני אודותיו או עשה ענין פלוני שהוא נוגע לו, רק שהוא בעצמו לא התבונן עדין בזה על פלוני שעשה עוולה בזה, והרוכל הזה מעורר לו על זה... – אפילו הכי רכילות מקרי, כיון שעל ידי דיבורו נולד ענין חדש, שגורם בזה להכניס שנאה בלבו על אותו פלוני.

10. וכך כתב גם בפלא-יועץ (ערך: לשון הרע) בהסבר אחד הסיפורים המופיעים בגמרא: "ואפשר שיש צדדים להקל, כגון: בדבר הידוע".

11. סברה זו – שמעתי מפי מו"ר הרה"ג אברהם שפירא שליט"א. על כך הוסיף הרה"ג דוב ליאור שליט"א: "נראה לעני"ד שעד שנה ניתן להחשיב שהדבר מפורסם, כפי דעת חז"ל שאחרי שנה הדבר אמור להישכח (ב"מ כד ע"א): "נשכחתי מלב הייתי ככלי אובד". ולאחר שנה זה נחשב כאילו נשכח (ברכות נח ע"ב).

4. לשון הרע בהסכמה

אך יש לשקול היתר אחר: הרי כל נבחר ציבור יודע שעצם כניסתו לחיים הציבוריים חושפת אותו לביקורת ציבורית. כל מועמד במערכת בחירות מודע לכך ששמו יוכפש ברבים במסגרת התעמולה של היריב. יוצא מכאן שכל אדם כזה גילה לכאורה את דעתו שהוא מסכים לכך שידברו עליו לשון הרע. האם יש ממש בטענה זו?¹²

עקרונית, אין איסור לדבר לשון הרע על אדם המסכים לכך¹³. אלא שהמציאות שעליה אנו מדברים היא שונה בתכלית. אין שום בסיס לטענה שאיש ציבור מסכים לכך שידברו עליו לשון הרע. אמנם הוא יודע שמעשיו ומחדליו חשופים לביקורת ציבורית, והוא מביא בחשבון שכל מעשה ואמירה שלו עלולים לגרום בעקבותיהם ביקורת חריפה. אך נראה שלכל היותר הוא משלים עם התופעה, ומוכן להסתכן בכך כדי לבצע את תפקידו הציבורי או כדי לזכות למעמד ולכבוד שהתפקיד מקנה לו; אבל אין כאן מחילה והסכמה, ואין זה דומה כלל ועיקר לנידונו של החפץ חיים. ומקל וחומר אמורים הדברים בתפקיד ציבורי ביישוב קהילתי, כאשר עפ"י רוב האדם נוטל אותו על עצמו מתוך נכונות להתנדב למען הציבור ולא לשם טובת הנאה גלויה.

אך יש מקום לסברה אחרת בענין זה, שמכוחה יש מקום להתיר ביקורת על איש ציבור במשטר דמוקרטי "פתוח". במשטר כזה, ישנה מחויבות בסיסית של כל איש ציבור להיות שליח נאמן לציבור ולמסור לו דין וחשבון מלא על מדיניותו, מעשיו ומחדליו; ולכן אינו יכול להימנע מכך ולדרוש הגנה על ידי איסורי לשון הרע ורכילות. הפרסום והוויכוח הציבורי הם חלק בלתי נפרד מן החוזה שבין הציבור לבין נבחריו. ואף משה רבנו מסר דין וחשבון מדויק על השימוש בכספי התרומות שניתנו להקמת המשכן, משום "והייתם נקיים מה' ומישראל". ואם כן, נבחר ציבור המסתיר דברים מעיני הציבור אינו ממלא את חובתו הציבורית כראוי. אך לא מצאנו מקור לסברה מחודשת זו, המתירה לפרסם על נבחר הציבור את מה שהם

12. לצורך ההשוואה, נזכיר כאן פסיקה של בית המשפט העליון כשנוקק לשאלה זו. הוא הכריע באופן חד-משמעי לטובת חופש העיתונות, בניגוד למה שמשתמע מחוק ההגנה על צינעת הפרט, בטענה שכל איש ציבור מביא את הדבר בחשבון כשנכנס לחיים הפוליטיים, ואדעתא דהכי קאתי. ראה מאמרה של די"ר שולמית אלמוג "פרסום דברי רכילות מול הזכות לפרטיות במשפט הישראלי" (מובא בקובץ "רכילות", בעריכת אהרן ואבינועם בן-זאב, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשנ"ג, עמ' 69-73).

13. מהסיפור המפורסם על ה"חפץ חיים", המלמד שאסור לאדם לספר לשון הרע על עצמו – אין להביא שום ראיה להלכה; מה גם שמקורו של הסיפור אינו ברור, והוא סותר למה שמפורש בחפץ חיים עצמו (הלי לשון הרע כלל ב סעי' יג; ועיי כלל א סעי' ט). ובבאר מים חיים (שם ס"ק טו) הביא את דברי המדרש (ילק"ש ישעיהו, רמז תו) על הפסוק (ו ה): "כי איש טמא שפתיים אנוכי, ובתוך עם טמא שפתיים אנוכי יושב". ועל כך נאמר (בשינויים קלים): עליך אתה רשאי לומר, ואי אתה רשאי לומר עליהם.

מנסים להסתיר, וגם הנוהג המקובל – בצדק או שלא בצדק – הוא, שנבחרי הציבור מנסים כל הזמן להסתיר דברים מעיני הציבור, תוך שהעיתונות עושה מאמצים בלתי נלאים כדי לחשוף את מה שהיא רואה לנכון. וצע"ג.

5. דיון ציבורי ענייני

כאשר מדובר בוויכוח ציבורי, נראה שיש לחלק בין שני מקרים: אם זהו ויכוח ציבורי ענייני המתייחס לפעילותם של נבחרי הציבור – כל זמן שברור לכל שכל דעה היא לגיטימית בעיני הדובר ובעיני השומעים – מסתבר שאין בכך שום איסור. אדרבה! מותר, ואף רצוי, לפתוח את כל השאלות הללו לדיון ציבורי, שהוא נשמת אפו של המשטר הדמוקרטי. אלא שבמסגרת דיון כזה, מי שרוצה להימנע מלהיכנס לשאלות של לשון הרע, צריך להקפיד שלא להציג את הזולת כאדם טיפש, רשע, אינטרסנט וכדו'. מה שמותר ללא כל בעיה הוא להציג את הדברים כוויכוח ענייני בין שתי דעות לגיטימיות. אך ברגע שהביקורת גולשת מיגופם של דברים ליגופם של דוברים – כאן יש שאלה חמורה של לשון הרע¹⁴ (שדינה תלוי בגדרי "לשון הרע לתועלת", שיתבארו לקמן פרק ב').

6. תעמולה חיובית

ניהול תעמולה חיובית מותר כל זמן שאין בה רמזים סמויים כלפי מועמדים אחרים. אך אם יש בתעמולה החיובית על פלוני רמזים "דקים" על חסרונותיו של אלמוני, מסתבר שיש בזה לפחות משום "אבק לשון הרע"; ואם הרמזים הם "עבים" – יש בזה משום לשון הרע גמור¹⁵. אך גם בתעמולה חיובית לגמרי ישנה בעיה מצד איסור 'אבק לשון הרע'; שהרי תעמולה זו גורמת לכך שמתנגדיו של המועמד יגיבו על אותה תעמולה בהדגשת חסרונותיו של המועמד שאותו היא באה לשבח. דבר זה הוא בכלל 'אבק לשון הרע'¹⁶, ובמקרים רבים יש בכך אף

14. על כך העירני אמו"ר, הרה"ג יעקב אריאל שליט"א: "הא גופא קשיא! אם אסור לבקר בצורה אסורה, אי"כ מה ההיתר להסתמך על הנוהג לעבור עבירה? אך נראה לומר כך: בכנסת פועלת הטלוויזיה כל הזמן. אדם הנבחר לכנסת יודע שכל מה שיאמר ויעשה מועבר לקהל. אי"כ מחילה מועילה רק על ידיעת הדברים אך לא על פרשנות וביקורת שאיננה עניינית. הביקורת הנהוגה כיום היא בדרך כלל לא עניינית. והמבקרים חושדים בכשרים ומפרשים את מעשיהם מתוך על מיני כוונות, אינטרסים ואינטריגות."

15. עיי' חפץ חיים (הלי לשון הרע כלל ט סעי' א; כלל א סעי' ח ובאר מים חיים ס"ק יג; כלל ט, באר מים חיים ס"ק ב).

16. עפ"י רמב"ם (הלי דעות פ"ז ה"ד); חפץ חיים (הלי לשון הרע כלל ט סעי' א-ב ובאר מים חיים ס"ק ג).

משום "לפני עיוור לא תתן מכשול". אמנם מסתבר שמועמד מוחל לתומכיו על איסור 'אבק לשון הרע' הנובע מכך שהתעמולה שהם מנהלים למענו גורמת לתגובת נגד של הצד השני, ולכן אין בכך איסור מצד זה; אבל מכלל "לפני עיוור" – לא יצאנו. על כך יש להעיר מן המקובל שמותר לאדם להשביע את מי שחייב לו ממון, אע"פ שיייתכן שישבע לשקר; ואינו עובר משום "לפני עיוור". בטעם הדבר נאמרו שני נימוקים, ולשניהם יש נפק"מ לנד"ד:

א. הגרש"ז אויערבך (מנחת שלמה סי' ז) כותב שמותר לאדם לעמוד על זכותו הבסיסית גם במחיר הכשלתו של העבריין¹⁷.

ב. בספר "מוצל מאש" (סי' מה; מובא בספר "לפני עיוור" עמ' נו) נאמר שהתורה, כשהטילה שבועה על החשוד התיירה את הדבר למרות שיש סיכון שישבע לשקר, מפני תיקון העולם; כדי שלא לתת אפשרות לאנשים לגזול ולהתחמק משבועה¹⁸.

מכל אחד מהנימוקים הללו יש השלכה לאיסור "לפני עיוור" בתעמולת בחירות הנעשית בסגנון חיובי:

א. עפ"י הנימוק של הגרש"ז אויערבך יש לומר שזכותו הבסיסית של הציבור היא לבחור את המועמד המתאים לו, ולא ייתכן שבגלל זהירות מהכשלה בלשון הרע ייבחרו דווקא אנשים שאינם ראויים. ולכן הציבור רשאי להעמיד מועמד הנראה לו, אף אם הדבר יגרום למתנגדיו לדבר נגדו דברי לשון הרע.

ב. עפ"י הנימוק של ה"מוצל מאש" יש לומר שיש תיקון העולם בכך שייבחרו מועמדים ראויים.

ולפי שני הנימוקים יוצא שאכן, אם המועמד השני הוא ראוי לתפקיד במידה סבירה – יש להימנע אפילו מעצם הצגתו של מועמד נוסף, אם הדבר יגרום למערכת בחירות רצופה השמצות ומריבות, לשון הרע ורכילות¹⁹.

17. וכ"כ הרה"ג יצחק זילברשטיין שליט"א ("תחומין" ז' עמ' 117-118) עפ"י תשובת מהרי"ל דיסקין (קוני"א סי' קמה; ועיי' "תחומין" שם הע' 2). ולעומת זאת כתב הרה"ג משה מלכה זצ"ל (שם עמ' 111-114) שהדבר אסור.

עפ"י אותו עיקרון, כתב הגרש"ז אויערבך שחולה – אף שאין בו סכנה – רשאי ללכת לרופא בשבת, אף שיבצע רישום או נסיעה מיותרים בשבת עקב כך (וכ"כ בשש"כ פרק מ סעי' ה; אך הוסיף שאם יש רופא שומר מצוות באיזור, יש ללכת אליו אף אם הדבר יגרום הוצאה כספית).

18. ועיי' מאמרו של הרה"ג יצחק זילברשטיין ("תחומין" שם) ובהשגתו של הרב אורי דסברג שליט"א (שם הע' 3). וצ"ע, ששיקול זה, של תיקון העולם לא הובא במפורש בדיון על ההפגנות בשבת.

19. על כך העירני ידידי הרב יהונתן בלס: "לא נראה לי. לפי הגרש"ז אויערבך, זכותו של כל אדם להתמודד

לכך יש להוסיף נימוק שלישי:

ג. החפץ חיים (הלי לשון הרע כלל ט, באר מים חיים ס"ק א בהגה"ה) כותב שבדרך כלל יש באמירת לשון הרע גם משום "לפני עיוור" אא"כ היו אותם אנשים עסוקים כבר בדיבורים אודות אותו פלוני. ואם כן בזמן מערכת בחירות, כאשר פעילי המחנות השונים עסוקים מאד בשיחות ובניהול תעמולה אודות המועמדים השונים, מסתבר שאין בזה משום "לפני עיוור" אא"כ המספר יוזם שיחה על הנושא במקום שבו לא היתה עשויה לעלות באופן טבעי. אמנם כל תעמולה מוצלחת של צד אחד גוררת בעקבותיה תגובות נגד של הצד השני; אבל מסתבר שאין בזה יותר מאשר "מסייע לדבר עבירה". וכאן, שאותו צד אינו מעוניין כלל בתגובת הנגד – שהרי היא פוגעת בו – מסתבר שאף לא יהיה בכך משום "מסייע". וצ"ע.

7. לשון הרע על מפלגה

לכאורה יש מקום לומר, שאין איסור לומר לשון הרע אלא כאשר מדובר בבני אדם מסויימים; אבל כאשר מדובר בחבורה, במפלגה או רשימת מועמדים – אין בכך איסור. אך המקורות אינם מורים כך. ואלו דברי ה"פלא-יועץ" (ערך: לשון הרע):

ואם גדול עונש לשון הרע להמדבר על היחיד, על אחת כמה וכמה רעה כפולה ומכופלת למדבר על הרבים.

הראשלי"צ, הרה"ג מרדכי אליהו שליט"א, הורה לי שאיסור זה לא נאמר בזמן שהביקורת מתייחסת לתופעות הקיימות באותה מפלגה בכללותה וברור שאינה מתייחסת לכלל חבריה, פעיליה ומועמדיה של אותה מפלגה²⁰.

8. לשון הרע על מי שאינו שומר מצוות

כאשר מדובר במתמודדים שאינם שומרי מצוות, יש הרוצים לומר שאין שום איסור לדבר בגנותם, וזאת עפ"י דברי החפץ חיים (הלי לשון הרע כלל ח סעי' ה):

על תפקיד שהוא ראוי לו גם אם מי שמתחרה בו הוא גם כן אדם ראוי. ולפי ה"מוצל מאש" – תיקון עולם הוא שתהיה לציבור אפשרות לחבור את המועמד הטוב ביותר בעיניו מבין כל האפשרויות הקיימות. האם יעלה על הדעת שבחברה מתוקנת הנוהגת על פי התורה תהיינה בחירות רק אם אחד המועמדים אינו ראוי כלל לתפקיד?"

20. לכאורה היה מקום לדמות את המפלגה לרכושו של אדם, שאם הוא עומד למכירה – אסור לגנות אותו: חפץ חיים (הלי לשון הרע כלל ה סעי' ז). אך נראה שיש לחלק. ואכמ"ל.

וכל זה האיסור של לשון הרע הוא דווקא על איש שעל פי דין תורה הוא עדיין בכלל 'עמיתך', דהיינו: 'עם שאתך בתורה ובמצוות'. אבל אותן האנשים שמכירים שיש בהם אפיקורסות – מצוה לגנותם ולבזותם בין בפניהם ובין שלא בפניהם...

ואפיקורוס נקרא הכופר בתורה ובנבואה מישראל, בין בתורה שבכתב ובין בתורה שבעל-פה... אלא שרבים מן הפוסקים בדורנו הורו שאין דין 'אפיקורוס' ליהודי שאינו שומר מצוות בדורנו, שכן מי שלא קיבל חינוך לתורה ואמונה בצעירותו – אין לו דין של 'אפיקורוס' אלא יתינוק שנשבה²¹. וכך נמסר בשם מו"ר, הגרצ"ה קוק זצ"ל (שיחות הרב צבי יהודה פרי קדושים):

החפץ חיים מזכיר היתר לגבי אפיקורוס שמשפיע על הרבים לרעה. אם יש לך ידיעה ברורה שאדם פלוני הוא אפיקורוס, והוא מפיץ דעות מזיקות לרבים באופן רוחני – יש מקום להודיע על כך.

בשתי דוגמאות אלה – גילוי החלק שלמטה מן הברך²² ולשון הרע על אפיקורוס – היינו מוותרים על הדקדקנות ההלכתית של החפץ חיים.

ועל כן ראוי להחמיר בשאלה זו²³. אך יש לעיין אם הנהגה זו ראויה גם ביחס למפלגות אנטי דתיות במוצהר²⁴.

9. מסקנות

נבחנו כאן מספר דרכי היתר לאמירת לשון הרע במסגרת המעורבות הציבורית בחיים הדמוקרטיים, ומתוך כך עלו מספר מסקנות:

א. היתר "אפי תלתא" – אף לסוברים שניתן לסמוך עליו בדרך כלל – אינו אמור אלא באקראי ולא במערכה ציבורית שיטתית.

ב. מותר לפרסם דבר שכבר נתפרסם ברבים וכולם יודעים אותו.

ג. אך אין היתר לחזור ולפרסם דבר שכבר נשכח מתודעת הציבור. וכן אין לחזור ולפרסם

21. ע"י מאמריו של הרב אברהם וסרמן "מי שאינו שומר מצוות כעד קידושין (צהר ב') ו"תינוק שנשבה – המושג והשלכותיו ההלכתיות" (צהר ד').

22. משני"ב (סי' עה ס"ק ב וס"ק ז).

23. וכך הורה לי מו"ר הרה"ג אברהם שפירא שליט"א.

24. כך הורו לי הרה"ג אביגדור נבנצאל והרה"ג דוב ליאור, שליט"א, שכנגד מפלגות כאלה יש ללחום בכל דרך אפשרית.

כדי לחזק את התודעה הציבורית, אף אם הדבר טרם נשכח.
 ד. אין היתר לתת פרשנות שלילית לעובדות ידועות.
 ה. אין היתר לומר לשון הרע על איש ציבור, אף אם היה מקום לומר שנכנס לחיים הפוליטיים מתוך השלמה עם העובדה שהוא חשוף לביקורת מתמדת.
 ו. מותר לנהל ויכוח ציבורי ענייני, כל זמן שהוא עוסק בנושאים ולא באנשים.
 ז. סגנון תעמולה הגורם בעקיפין לתגובת-נגד חריפה של המחנה היריב – אסור מטעם "אבק לשון הרע", ולפעמים אף משום "לפני עיוור".
 ח. מחילתו של המועמד לתומכיו על הכשלת המתנגדים – אינה מועילה, מפני שמחילה לא מועילה באיסור "לפני עיוור", אף באיסורים שבין אדם לחבירו.
 ט. למרות כל האמור, מותר להציג מועמד ולקיים מערכת בחירות בתעמולה חיובית, אם יש בדבר צורך ציבורי חיוני לדעת תומכיו של אותו מועמד.
 י. מותר לדבר בגנותה של מפלגה פוליטית, אם אין במשתמע מכך גינוי לכלל חבריה ופעיליה.
 יא. מן הראוי להימנע מאמירת לשון הרע על אפיקורוס, וצ"ע ביחס למפלגות אנטי דתיות במוצהר.

פרק ב' – לשון הרע לתועלת במאבק ציבורי ובמערכת בחירות

1. מבוא

לאחר שעמדנו על הקשיים – הן העקרוניים והן המעשיים – שיש בכל דרכי ההיתר האחרות, עלינו לדון בסוגיא זו מדין "לשון הרע לתועלת".
 הדיון בהיתר "לשון הרע לתועלת" ביחס למערכת דמוקרטית, צריך להתייחס לשני מצבים:
 א. ביקורת על נבחרי הציבור במהלך כהונתם, במטרה למנוע מהם עשיית מעשים שאינם ראויים ולאֵץ אותם לשנות את דרכם לטובה. על כגון זה כותב החפץ חיים (הלי לשון הרע כלל י סעי' א):

אם אחד ראה אדם שעשה עוולה לחבירו, כגון שגזלו או עשקו או הזיקו... ונודע לו בבירור שלא השיב לו את הגזילה ולא שילם לו את נזקו... – אפילו ראה דבר זה ביחידי – יכול לספר הדברים לבני אדם לעזור לאשר אשם לו ולגנות המעשים הרעים בפני הבריות. אך ייזהר שלא יחסרו אלו השבעה פרטים שנבארים בסמוך.

אף כאן, פרסום מעשיו ומחדליו של השלטון מאפשר לציבור לממש את זכותו להשפיע על המדיניות שהוא נוקט. לכן, עיתונאי הרואה מעשה שחיתות, או מדיניות הפוגעת לדעתו במדינה ובאזרחיה, נדרש לעיתים לפעול לתיקון המעוות דווקא על ידי פרסום. יתירה מזאת, גם אם אין תועלת מיידית מפרסומה של ידיעה מסוימת, עצם ידיעתם של העוסקים בצורכי

הציבור שכל מעשיהם בספר נכתבים, מרתיעה אותם מלעשות מעשים אשר לא ייעשו. יש מקום אי"כ לראות את העיקרון הקובע את "זכות הציבור לדעת" בתוך ההגדרות ההלכתיות של אמירת "לשון הרע לתועלת".

וכן הדין גם במערכות ציבוריות קטנות יותר: העובדה שהציבור יודע מה עושים נבחריו ומבקר אותם, היא השומרת עליהן מפני מעשי שחיתות אפשריים, והיא המחייבת את נבחריו הציבור להיות נאמנים לשליחותם ולרצון בוחריהם.

ב. במערכת בחירות. ישנה תועלת רבה לציבור בכך שחסרונותיו ומגרעותיו של כל מועמד יהיו ידועים לו היטב, כדי שידע שלא לבחור בו. דוגמא דומה לכך מביא החפץ חיים בהלכות רכילות (פרק ט סעי' א-ב):

אם אחד רואה שחבירו רוצה להשתתף באיזה דבר עם אחד, והוא משער שבוודאי יסובב לו ע"י זה ענין רע – צריך להגיד לו כדי להצילו מן הענין הרע ההוא.²⁵

ויש לעיין עד כמה ניתן להסיק מדוגמאות אלו, שדן בהן החפץ חיים, להיתר אמירת לשון הרע לתועלת במסגרת ניהול של מערכות ציבוריות דמוקרטיות.

2. מקור הדין

על מקור הדין של "לשון הרע לתועלת" עמד רבנו יונה (שערי תשובה מאמר רכא), שלמד אותו ממצוות הגדת עדות בבית דין²⁶: שני עדים הרואים גניבה, למשל – חייבים ללכת ולהעיד עליה בבית הדין כדי שהגנב יבוא על עונשו ויפצה את הניזק²⁷. והוא הדין לעד אחד, שחייב לבוא ולהעיד כדי לחייב את הנתבע לכל הפחות בשבועה²⁸. אסור להם להסתתר מאחרי איסורי לשון הרע ורכילות. עדות זו לא באה להשמיץ ולהכפיש, אלא לתקן ולהשיב את הצדק על כנו. לכן, לא עבירה יש בה כי אם מצוה. גם בתנאים שבהם לא נאמרה מצוות הגדת עדות, יש מצוה להציל את הזולת ממי שמזיק לו, והדבר כלול במצוות "לא תעמוד על דם רעך" (ויקרא יט טז)²⁹.

25. החפץ חיים (הלי לשון הרע כלל ד סעי' יא ובאר מים חיים ס"ק יא) מוסיף שמותר לבקש מידע על אדם כזה לכתחילה (ואף יש מידה של חובה בכך). ובהלי רכילות (כלל ט, באר מים חיים ס"ק א) כתב שחובה להודיע לאדם הרוצה להעסיק מישהו, שאותו עובד הוא גנב. ועי' שם בהרחבה (סעי' י, ובציוורים שבסוף הפרק).

26. חפץ חיים (הלי לשון הרע כלל י ס"ק א; הלי רכילות כלל ט ס"ק א). והביא לכך ראיה מדברי הראשונים: רשב"ם (ב"ב לט ע"ב ד"ה ומ"ד); תוס' (ד"ה סהדותא); ספר החינוך (מצוה רלו, ועי' מנייח ס"ק ג). וכ"כ בשו"ת יחווה דעת (ח"ד ס"י ס) בשם ספר "שערי תשובה" (לרי ישראל איסר מוילנא, ס"י קנו). ועי' שו"ת "באהלה של תורה" (לאמו"ר הרה"ג יעקב אריאל שליט"א, ס"י פג אות א-ב).

27. שו"ע (חוי"מ כח, א). ועי' שו"ת "באהלה של תורה" (ס"י פג).

28. שו"ע (שם). ועי' שו"ת "באהלה של תורה" (ס"י עט אות ב).

29. חפץ חיים (הלי רכילות כלל ט, באר מים חיים ס"ק א) עפ"י שו"ע (חוי"מ תכו, א).

3. תועלת במערכת בחירות

א. נזק אובייקטיבי

החפץ חיים (הלי' לשון הרע כלל י סעי' ב פרט ב; הלי' רכילות כלל ט סעי' ב פרט א) הציב תנאי יסודי במושג "לשון הרע לתועלת", והוא: שיש לוודא שהדבר שרצונו של המספר להזהיר מפניו את השומע הוא אכן דבר רע ופסול באופן אובייקטיבי. ובלשונו של החפץ חיים (הלי' רכילות שם):

יזהר מאד שלא יחליט תיכף את הענין בדעתו לענין רע; רק יתבונן היטב מתחילה אם הוא בעצם רע.

ובמקום אחר (הלי' לשון הרע כלל ה, באר מים חיים ס"ק ח) משליך החפץ חיים ממה שנאמר שם למקרה הרבה יותר דומה למערכת בחירות, וכותב:

אם רואה שבני העיר רוצים למנות לאחד בעיר באיזה התמנות, ומוטעין בו טעות גדול – יתבאר דינו לקמן בהלי' רכילות (בכלל ט, לפי הפרטים המבוארים שם סעי' ב).

דא עקא, שכאשר מדובר במדיניות של מנהיגי ציבור – הן ברמה הלאומית והן בכל מערכת ציבורית אחרת – במקרים רבים אין כללים אובייקטיביים ומוחלטים של טוב ורע. כמעט בכל מדיניות יש יתרונות וחסרונות, סיכויים וסיכונים, וכל אדם נוקט עמדה עפ"י נטייתו הסובייקטיבית³⁰. וא"כ לכאורה אין בדברי החפץ חיים היתר לספר לשון הרע לתועלת במקרה כזה³¹.

30. אין ספק שמדיניות המנוגדת להלכה היא מדיניות פסולה. אך צ"ע אם מדיניות המנוגדת ל"דעת תורה" של רוב מכריע מרבני ישראל, אך לא להלכה פסוקה, אכן נחשבת כמדיניות שגויה מבחינה אובייקטיבית. שאלה זו התעוררה בהקשר לסירוב פקודה שעלולה היתה להינתן לצורך פינוי יישובים בישיע במסגרת הסכמי "אוסלו". הרבנים שחתמו על פסק ההלכה (הרה"ג אברהם שפירא, הרה"ג שאול ישראלי והרב משה צבי נריה) ביססו את חובת הסירוב בכך שלדעת רוב רבני ישראל הסכמים אלה מנוגדים להלכה (אף שדעת המיעוט, שבראשו עמד הרה"ג עובדיה יוסף, היתה שונה), ושהדבר מנוגד למה שנפסק פעמיים על ידי הרבנות הראשית בכהונת קודמות.

31. בענין זה היה מקום לומר שאדרבא, דווקא משום כך אין בדברים אלו משום לשון הרע, משום שאין בהם גנות אובייקטיבית. אך יש לומר שמ"מ יש בזה שאלה של רכילות. ההבדל שבין רכילות ללשון הרע הוא בכך ש"לשון הרע" מהוה פגיעה אובייקטיבית בשמו הטוב של הזולת, בעוד שרכילות היא פגיעה במעמדו החברתי של הזולת ע"י כך שהעובדה שמדובר בה אינה מוצאת חן בעיני פלוני או אלמוני, וכתוצאה מכך ישתנה יחסו אל האדם שמדובר בו (עפ"י חפץ חיים, הלי' רכילות כלל א סעי' ב-ג). וא"כ הדבר יהיה אסור מטעם רכילות.

גם כאשר מדובר על מערכת בחירות, בדרך כלל, השאלה היא סובייקטיבית. ברוב המקרים, אין אנו מדברים על מועמד שהוא גנב מועד או נוקט מדיניות שניתן להוכיח שהיא פסולה לחלוטין, בהיותה מזיקה או בלתי מוסרית לדעת הכל, אלא בהעדפה של מועמד אחד על פני מועמד אחר או של מדיניות אחת על חברתה. ואכן אם המועמד הוא בעייתי בעליל, והדברים ניתנים להוכחה ברורה – ברור שיש למנוע את בחירתו, ויש בזה משום "לשון הרע לתועלת". אלא שלא כל אחד רשאי לקבוע על פי העולה על רוחו שאכן זהו המצב. וא"כ, השאלה כאן היא כפולה:

א. מי אומר שהביקורת שיש לך על אותו מועמד היא נכונה באופן מוחלט?
 ב. גם אם נניח שישנו קנה מידה אובייקטיבי ומוחלט, הקובע שמועמד מסוים מתאים יותר לתפקיד המדובר – הרי כל זמן שגם השני יכול למלא את התפקיד במידה סבירה (עד כמה שהדבר ניתן להגדרה), לא ברור שיש היתר לדבר על הזולת כדי למנוע ממנו את התפקיד שהוא רוצה בו ושייתכן מאד שהוא ראוי לו עפ"י כישוריו הבסיסיים. וכבר הבאנו לעיל את דברי החפץ חיים, שההיתר להזהיר את הציבור מפני מינוי שאינו ראוי נאמר דווקא כשטועים בו "טעות גדולה". ואם ייבחר מועמד פחות מתאים לאותו תפקיד ציבורי, האם בכל מקרה יבוא הציבור כתוצאה מכך "לידי היזק ולידי מצה ומריבה וחילול השם", כפי שכתב החפץ חיים ביחס לאזהרת מעביד שלא לקחת עובד שאינו ישר³²!?

ב. בין עדות לתעמולת בחירות

המקור להיתר אמירת לשון הרע לתועלת הוא עדות של עד אחד בבית דין כדי לחייב את הנתבע להישבע (לעיל סעי' 1). העד – הרי אינו יודע אלא את העובדות שראו עיניו. את שאר העובדות, וכן את ההערכות המשפטיות – הוא משאיר לשיקול דעתו של בית הדין. ולמרות שלא ברור לו מי צודק – מותר לו, ומצוה עליו להעיד. ומכאן למדו את חובת ההגדה גם במקרים נחוצים אחרים של תועלת. מכאן יש ללמוד שדי בכך שהמספר סבור שיש תועלת במידע הנמסר, כדי שהסיפור יהיה מותר, אף אם אינו יודע בוודאות שהאדם שלטובתו הוא מעיד – אכן צודק.

אך נראה שיש הבדל עקרוני בין התועלת שבעדות לבין התועלת שיכולה להיות בביקורת ציבורית או בתעמולת בחירות: העד – הרי אינו מעוניין לחרוץ דין לטובת הצד שהזמין אותו, אלא לסייע למערכת המשפט למלא את תפקידה, שהוא: להגיע לחקר האמת. תפקיד זה יתמלא אף אם יתברר שלא היה בכוחה של העדות להצדיק את האדם שלטובתו היא באה.

32. ועיי' חפץ חיים (הלי' רכילות כלל ט, ציור שני סעי' ב ובאר מים חיים ס"ק ב; ציור ג סעי' ד).

תועמלן הבחירות – לעומת זאת – אינו מעוניין לסייע לציבור לבחור את המועמד המתאים ביותר אלא להביא לבחירת המועמד המועדף על ידו. במערכת בחירות לא תמיד יש "אמת" אובייקטיבית, ומנהלי התעמולה אינם מכוונים לקנאת האמת אלא לכל היותר למה שנראה בעיניהם טוב ומועיל לציבור; ובמקרה הגרוע, אינם מכוונים אלא לתועלתם האישית. עם זאת, אפשר לומר שאף מערכת בחירות ממלאת את אותו התפקיד. הרי הנהוג הוא שמתקיימת מערכת בחירות חופשית, בה יכול כל אחד לבקר כל מועמד ולגלות את כל חסרונותיו, בעוד שעל כל מועמד מוטלת האחריות לשכנע את הציבור בהתאמתו לתפקידו. אמנם מוסר הדברים אינו מתכוון לאותה התועלת שלשמה נמצאת תעמולת הבחירות נחוצה, ומנין לנו שהדבר מותר לו? אך יש לומר שלטענת הוגי הדעות של המשטר הדמוקרטי, זוהי הדרך הטובה ביותר להביא לבחירת האדם המתאים לשלטון. ואף אם יש מקום לביקורת על שיטה זו, הרי זוהי השיטה הנהוגה כיום בפועל. וא"כ, בתנאים בהם אנו חיים כיום, יש תועלת בעצם קיומה של מערכת בחירות חופשית. אף לא מסתבר לומר שצד אחד ייאלץ למלא את פיו מים בשעה שהצד השני מרשה לעצמו להשמיץ את יריבו ללא כל מגבלה. מצב כזה מפר לחלוטין את האיזון בין המועמדים ועלול להטות את התוצאות דווקא לטובת המועמד הפחות הגון. ומכאן שיש מקום לראות בקיומה של תעמולת בחירות משום לשון הרע לתועלת. אך עדיין עלינו להוכיח שמותר לומר לשון הרע לתועלת, גם כאשר לא ניתן להוכיח באופן מוחלט את התועלת שבדבר, והערכת התועלת היא סובייקטיבית בלבד.

4. התועלת המותרת

כדי לברר את שאלת ההיתר לומר לשון הרע לשם תועלת הקיימת רק מנקודת מבט סובייקטיבית – עלינו לעמוד על מספר דוגמאות שמביא ה"חפץ חיים" בענין לשון הרע לתועלת, תוך התייחסות למטרות שונות של תועלת: למי שמסופר עליו, לשומע, לציבור, ואף למספר עצמו.

א. תועלת למי שמסופר עליו

1. מותר לאדם לברר על מצבו הרוחני של קרובו כדי שיוכל להוכיח אותו, ואף זה בכלל תועלת ייחשב לו (הלי לשון הרע כלל ד סעי' יא בהג"ה השנייה).
2. מותר לספר לדייני העיר (או לרבו של המסופר) כדי שיוכיחו את החוטא ויפרישו אותו מן האיסור (שם סעי' ה), "כיון שכוונת המספר היא לתועלת החוטא, ולא לגנותו".
3. מותר לספר לשון הרע כדי להשקיט מריבה (שם כלל ה סעי' ג בהג"ה). וכפי שאמרו חז"ל (ירושלמי פאה פ"א ה"א), שמצוה לדבר לשון הרע על בעלי מחלוקת.

ב. תועלת לשומע

1. מותר לאדם להזהיר את תלמידו שלא יתחבר לאדם מסויים כדי שלא ילמד ממידותיו וממעשיו הרעים (סעי' י). ומסביר החפץ חיים:

כי העיקר מה שהזהירה התורה בלשון הרע אפילו על אמת, הוא אם כוונתו לבזות את חברו ולשמוח בקלונו. אבל אם כוונתו **לשמור את חברו** שלא ילמוד ממעשיו – פשוט דמותו, ומצוה נמי איכא.

ובבאר מים חיים שם (ס"ק מג) מתיר החפץ חיים למסור לשם כך גם מידע מסופק, וגם להגזים מעט.

2. בגמרא (בבא בתרא לט ע"א) נאמר שמותר להודיע למחזיק בקרקע שהמוכר מחה על כך והאשים אותו בגזילה, כדי שהמחזיק ידע לשמור על שטר הקנין. ומדברי הרשב"ם (שם ע"ב ד"ה ומ"ד) עולה שאף יש בכך מצוה³³.
על כך כותב המאירי (בי"ב לט ע"ב ד"ה זה):

ואף על פי שיש כאן קצת לשון הרע, שאומר עליו שגזלן הוא – הואיל ועסקי ממון הם **ולא לכוונת לשון הרע נאמר** – אינן מוזהרין בכך.

3. החפץ חיים (הלי לשון הרע כלל ד סעי' יא) כותב שאדם הרוצה לקחת עובד או שותף – מותר לו לברר אודותיו, ומותר לנשאל לענות על שאלותיו, "כיון דכוונתו (של השואל) לטובת עצמו לבד, כדי שלא יצטרך אחר כך לבוא לידי היזק ולידי מצה ומריבה וחילול השם"³⁴. וביחס לנשאל כותב החפץ חיים שמור לו לענות, "כיון שגם הוא אינו מתכוון בתשובתו לספר גנותו של חברו, רק הוא אומר האמת בכדי להיטיב עם זה השואל מאתו עצה בענין זה". ממקרה זה יש לדייק שלא התירו אלא במקרה שבו הנזק לשואל הוא ברור וקרוב לוודאי; אבל אם אדם מחפש פועל לעבודה, ויש לו מועמד שאין לו חסרונות כל כך חד-משמעיים, שעלולים להביא אותו "לידי היזק ולידי מצה ומריבה וחילול השם", אכן אין שום היתר לספר על חסרונותיו, אף שעדיף היה לו לדעת עליהם ולקחת עובד אחר, טוב יותר³⁵. ויש

33. עיי חפץ חיים (הלי רכילות כלל ט, באר מים חיים ס"ק א בסופו).

34. ובבאר מים חיים (ס"ק מד) הוא מוסיף את אחריותו של אדם שלא להגיע למצב שבו מי שכנגדו ימצא נשבע לשקר.

35. וכך מוכח בהלכות רכילות (כלל ט ציור ב סעי' א בהג"ה).

לדייק בשני הטעמים שמוסיף החפץ חיים שם (באר מים חיים ס"ק מד):

דא"כ לא שבקת חיי לכל בריה; דאין סברא שתכריח אותו התורה להשתתף עם איש אשר לא נדע מתמול שלשום את מהותו בלי דרישה וחקירה אחריו. ועוד, שעל ידי זה יוכל לבוא אחר כך לידי מצות ומריבות גדולות, וזה ידענו שכל נתיבותיה שלום.

ולכאורה, לפי הנימוק הראשון ההיתר הוא רחב יותר. ולפי זה צ"ע במי שעומדים בפניו שני מועמדים, שאחד מהם טוב יותר מהשני, והוא בא להתייעץ עם אדם המכיר את שניהם, ומבקש חוות דעת מנומקת בשאלה את מי מהם להעדיף, אם אין בזה משום לשון הרע לתועלת. וייתכן שכאשר אדם מתבקש לסייע בהכרעה בין שני מועמדים דומים, המבקשים עבודה מסויימת – מותר לו, לכל היותר, להמליץ על כך שהאחד עדיף על השני, ולא מעבר לכך³⁶.

ג. תועלת לחינוך הציבור

1. מי שאינו רוצה לקיים מצוה – "מותר לספר גנותו, ואף לרשום את גנותו בספר הזכרונות לדור דורים" (הלי' לשון הרע כלל ד סעי' ח). וזאת "כדי להבאיש בעלי עבירות בעיני בני אדם" (באר מים חיים ס"ק לג)³⁷. והראיה³⁸ – מן הסיפורים המובאים בגמרא במסכת יומא (ל"ח ע"א), שהזכירו לגנאי את בית גרמו, בית אבטינס, בן קמצר והוגרס בן לוי, וקראו על כך את הפסוק: "שם רשעים ירקב" (משלי י, ז). גם התנ"ך מלא בסיפורים על חטאיהם של אנשים רבים, וביניהם גדולי ישראל, כמו: משה רבנו (במי מריבה), אהרן הכהן (בעגל ובמי מריבה) ושני בניו (במשכן), דוד המלך (בבת שבע)³⁹ ועוד רבים. וכל זאת – משום שגם סיפורים אלו, שנועדו לצורך חינוכו של הציבור, לתועלת ייחשבו⁴⁰.

36. החפץ חיים (הלי' רכילות כלל ט ציור שני סעי' ב ובאר מים חיים ס"ק ב) כותב שאין היתר להזהיר מי שרוצה לעשות עסק משותף עם מי שנכשל פעם בעסקיו, מפני שההערכה שייכשל פעם נוספת אינה מבוססת. אך אם המועמד נכשל מספר פעמים – מותר לספר לשותף רק אם הוא שואל על כך במפורש. ובמערכת בחירות יש לומר, שמכיון שתעמולה היא חלק חיוני של תהליך הבחירה, יש לראותה כמצב שבו היתה שאלה מפורשת על טיבו של המועמד.

37. וכן כתב רבנו יונה: "...בשאר עבירות שאוחז בהם ועושה אותם במזיד ועודנו מחזיק בהם, ולא במקרה, אבל הם מדרכיו ולימודו – מצוה לגנותו בפני על אדם, שנאמר: 'עוזבי תורה יהללו רשע ושומרי תורה יתגרו בו', כדי שיתרחקו בני אדם מדרך רשע... וכדי שישוב גם הוא מדרכיו ויתקן מעשיו".

38. באר מים חיים (ס"ק לג).

39. ביחס לחטא מי מריבה, היה הדבר גם לתועלתו של משה עצמו, שלא יחשדו בו שחטא חטא חמור יותר. לעומת זאת, פרסום חטאו של דוד אכן לא היה לטובתו, אלא לטובת הציבור: עיי' ספרי (במדבר פי' קלז).

40. וכן בהלכות לשון הרע (כלל י סעי' ד).

2. מותר לפרסם חוטא. וכן כתב החפץ חיים (שם סעי' ז) שאדם "אשר לא שת לבו אל דבר ה' – מותר להכלימו במעלליו ולהודיע תועבותיו ולשפוך בוז עליו. ועוד אמרו (יומא פו ע"ב): מפרסמין את החנפים, מפני חילול ה'". ובכל זאת "יתכוון לשם שמים, כדי להשניאו שלא ילמדו ממעשיו" (באר מים חיים ס"ק לב).

3. מותר לספר לשון הרע על אדם שגזל או עשק את חברו ואין דרך להביאו לתיקון המעוות, כדי "שיתרחקו בני אדם מדרך רשע כשישמעו שהבריות מגנות פועלי אוון" (הלי לשון הרע כלל י סעי' ד)⁴¹.

ד. תועלת למספר

1. מצאנו בחפץ חיים (הלי לשון הרע כלל י סעי' ג), שכתב:

נראה לי, דאם הוא משער שעל ידי זה שיספר לאנשים איך שפלוני עשה לו עוולה... תוכל לבוא לו מזה תועלת על להבא – כגון: שיספר לאנשים שדבריהן נשמעין לו אם יוכיחוהו על זה, ואולי על ידי זה ישיב לו הגזלה וההיזק וכיוצא בזה – מותר לו לספר להם ולבקש מאתם שיסייעוהו בזה... – בכל אלו האופנים וכיוצא בזה – מותר לספר הדבר לבני אדם, אף שעל ידי הסיפור יתבזה חברו לפני השומעים, כיון דאין כוונת המספר לזה, רק הוא רוצה לשמור את עצמו, שלא יהיה לו ממנו נזק בענין ממון או צער וביוש.

ומכאן שהיתר לשון הרע לתועלת אמור גם בתועלת למספר עצמו. בטעם הדבר מבאר החפץ-חיים (באר מים חיים ס"ק לג):

כיון דעיקר כוונתו לשמור את עצמו ולא לגנות לחבירו⁴².

2. אדם שנפגע על ידי 'מוסר' – אמנם אסור לו להלשין עליו כדי לנקום בו; אבל מותר לו להלשין עליו כדי שלא יחזור וימסור אותו פעם נוספת, אם זוהי הדרך היחידה שיכולה לתת את התוצאה (חפץ חיים הלי רכילות כלל ו סעי' י; עפ"י שו"ע חו"מ שפח, ט בהג"ה). ומכאן שההיתר לתועלת אמור גם בתועלת אישית.

וכן כתב החפץ חיים (הלי לשון הרע כלל ב', באר מים חיים ס"ק א' סד"ה ועיין) ביחס לאדם

41. עפ"י רבנו יונה (מובא בשטמ"ק ב"ב לט, ב ד"ה כל).

42. והביא ראיה לכך מקידושין (נט ע"א), שרב גידל קבל בפני ר' זירא על עוול שנעשה לו, לדעתו, ע"י ר' אבא.

שהתבייש ברבים מידי זולתו, שאם יש לו תועלת להבא, שלא יחרפנו עוד – מותר לחרפו ברבים.

3. נראה שהמקור להיתר זה הוא הגשה של תביעה לדין תורה, כשם שהמקור להיתר של לשון הרע הנאמר לטובת אדם אחר נלמד מהגדת עדות. וכך כותב הרמ"א (חו"מ תכא, א בהג"ה):

וכן מי שקובל על חבירו שמסרו או גנב לו וכיוצא בו – אף על פי שלא יכול לברר עליו – מכל מקום פטור, דהרי לא נתכוון לביישו⁴³.

ומכאן שאין בכך איסור; ופוק חזי מאי עמא דבר, שכל מי שיש לו תביעה על חבירו הולך ותובע, ואינו חושש לאיסורי לשון הרע ואונאת דברים ביחס לנתבע, ואף הנתבע טוען את כל טענותיו בבית הדין מבלי לחשוש לאיסורים אלו. כל זאת – למרות שעדיין לא הוכח בעליל שטענותיו צודקות.

בטעם הדבר היה מקום לומר, שעצם העובדה שסכסוכים בין אנשים מתבררים בבתי משפט, יש בה תועלת גדולה – הן מכוח זה ששם יכולה האמת להתברר, והן מכוח זה שביורר אובייקטיבי יכול להשקיט את המריבה ולהשכין שלום בין הצדדים. ואם כן מדובר בתועלת מנקודת מבט אובייקטיבית. אך מצד שני ניתן לומר, שמכיון שמטרתו של בעל הדין היא התועלת שתצא לו כדי להגן על זכויותיו, לדעתו, ואינו מכוון לפגוע בחבירו בדבריו אלו – אין בכך איסור. ומכאן שהדבר מותר גם כאשר התועלת היא מנקודת מבט סובייקטיבית⁴⁴.

5. מגבלות ההיתר לתועלת

לעומת זאת מצאנו דוגמאות למצבים שבהם כוונתו של המספר היא לתועלת, ואף על פי כן אסור לו לספר:

א. כתב החפץ חיים (הלי לשון הרע כלל א סעי' ו):

אפילו אם הוא רואה שאם ירגיל עצמו במידה הזאת שלא לספר לעולם בגנותו של ישראל... יסובב לו הפסד גדול בענין פרנסתו – כגון שהוא תחת רשות אחרים... שאם יראו מי שאין פיו פתוח כל כך כמותם, יחזיקו אותו לשוטה ופתי, ועיי זה יסלקוהו ממשמרתו ולא יהיה לו במה לפרנס את בני ביתו – אעפ"כ אסור; ככל שאר לאווין, שמחויב ליתן כל אשר לו ולא לעבור עליהן...

43. ועיי ביאור הגר"א (סי"ק ב); מאמר הרה"ג זלמן נחמיה גולדברג ("תחומין" כ עמ' 31-34).

44. ואכן, כאשר מדובר בתביעה קנטרנית, כאשר התובע יודע מראש שאין בה ממש, וכל מטרתו אינה אלא הפעלת "טורר משפטי" על הנתבע – יש בכך גם משום לשון הרע.

והרי כוונתו אינה לגנות את הזולת אלא להציל את עצמו מנזק, ואעפ"כ אסור! וצריך לומר עפ"י מה שכתבנו לעיל, שעיקרו של ההיתר לא נובע מכוח התועלת שתצמח מן האמירה אלא מן העובדה שאין כאן שום כוונה לגנות. ואילו במקרה זה כוונת האמירה היא אכן לגנות את הזולת, והתועלת היא תוצאה צדדית ולא מעצם התוכן של האמירה; ולכן אין זה בכלל ההיתר של לשון הרע לתועלת. לעומת זאת, אמירה שמצד תוכנה היא לתועלת – מותרת.

ב. החפץ חיים (ה' רכילות כלל ט סעי' י בהג"ה), כאשר הוא עוסק באזהרה מפני מי שמפקיע מחירים, כותב שאין היתר להזהיר את הקונה אם האונאה היא פחות משתות (עי' באר מים חיים ס"ק כז). ועלינו לומר, שאמנם יש לקונה תועלת מהידיעה על הפקעת המחיר; אך מכיון שלא ברור שהפקעת מחיר כזאת אכן אסורה⁴⁵, יש באזהרתו של הקונה משום לשון הרע. ומכאן שאין היתר לספר לשון הרע אם התועלת איננה מניעה של פגיעה האסורה באופן ברור מצד הדין האובייקטיבי⁴⁶.

לדחיית הראיה יש לומר שמקרה כזה אינו מוגדר כ"תועלת". עד שהמספר בא להביא תועלת לקונה, שלא יקנה ביוקר, מדוע לא יביא תועלת למוכר, שרוצה להרוויח יותר? ומכיון שהמוכר אינו מפקיע מחירים שלא כדין, אין היתר לסייע לו על חשבונו של המוכר⁴⁷.

ג. עוד כתב החפץ חיים (ה' לשון הרע כלל י סעי' יז):

אם עשה דבר שלא כהוגן, ובא ראובן ושאל לשמעון: מי עשה את הדבר הזה? אפילו אם הוא מבין שראובן חושדו בזה, אסור לו לגלות מי שעשה את הדבר... רק ישיב: אני לא עשיתי את הדבר⁴⁸.

45. עי' שו"ע (חוי"מ סי' רכז סעי' ז).

46. על כך העירני הרה"ג אביגדור נבנצאל שליט"א: "דבריו תמוהים, דסוף סוף הקונה מפסיד, ובידי המספר למנוע את ההפסד, ויש כאן משום השבת אבידה".

47. לכאורה ההתייחסות לשאלה זו תלויה בסוגיות בגמרא העוסקות במתן עצות משפטיות לאחד הצדדים (כתובות כב, ב; פו, א). מצד אחד הגמרא שוללת את העצות הללו ואומרת: "עשינו עצמנו כעורכי הדיינים". אך מצד שני היא אומרת: "ומבשרך אל תתעלם", דהיינו: שמוותר לתת עצה כזאת לקרובי משפחה, למרות שהיא בעייתית. ומכאן יש להסיק שמוותר – ואולי אף מצוה – לתת עצה לחבר היכן לקנות בזול, למרות שהמוכר נפגע מכך. וצ"ע.

48. וכ"כ בה' רכילות (כלל ט סעי' יד).

ההלשנה על האדם האחר נאסרה, למרות שהחשוד אומר את הדבר רק כדי להציל את עצמו מן החשד שחושדים בו, ולא כדי לגנות את הזולת. יש להבין את דינו של החפץ חיים על פי המקור בגמרא (ב"ב קסד, ב):

ההוא (גט) מקושר דאתא לקמיה דרבי, ואמר רבי: אין זמן בזה. אמר לו ר' שמעון בר רבי לרבי: שמא בין קשריו מובלע! פלייה וחזייה. הדר חזא ביה רבי בבישות (רשב"ם: כסבור שהוא כתבו). אמר ולו: לאו אנא כתבתיה. יהודה חייטא כתביה. אמר ליה: כלך מלשון הרע הזה (רשב"ם: לא היה לך להטיל אשמה עליו. היה לך לומר: איני כתבתיו).

כאן היה הסופר מקבל לכל היותר נזיפה, שהיתה מגיעה לו בדין. ור' שמעון רצה לחסוך מעצמו את הבושה על ידי זה שהטיל אותה על כותב הגט. ואולי אפשר לומר, שמכיון שיכול היה להביא על עצמו את התועלת מבלי להטיל את האשמה על הסופר, לא היתה הצדקה לומר מיהו הכותב. אך מדברי החפץ חיים משמע שאינו מחלק כך, וצ"ע.

ד. כן יש להביא ראיה לאיסור מדבריה של מרים הנביאה על משה רבנו (במדבר יב, א-ב). וכך נאמר במדרש (ספרי במדבר שם):

ומה מרים, שלא נתכוונה לדבר באחיה לגנאי אלא לשבח, ולא למעט מפריה ורביה אלא לרבות... כך נענשה; המתכוון לדבר בחבירו לגנאי ולא לשבח, ולמעט מפריה ורביה ולא לרבות... על אחת כמה וכמה⁴⁹.

ומכאן שלא די בכוונה סובייקטיבית לתועלת. דחייתה של ראיה זו רמוזה שם במדרש:

"ותדבר מרים ואהרן במשה" – אין דיבור בכל מקום אלא לשון קשה...

כלומר, שאמנם תוכן הדברים היה לתועלת, אבל סגנון הדיבור היה ב"לשון קשה", דהיינו: סיגנון ביקורתי הרבה מעבר לנדרש לשמה של התועלת. נקודה אחרת עולה במדרש ילמדנו (מובא בילקוט שמעוני במדבר שם):

כיון שנתנו רשות בפיהם והסיחו במשה – לא שתקתי להם...

כיון ששמעה מרים כך, הלכה לה אצל אהרן ואמרה לו את הדבר. התחילו יושבין

49. דברי המדרש מובאים ברמב"ן (סהמ"צ, נוספות ז; דברים כד, ט).

ונושאים ונותנים בדבר: "הרק אך במשה דיבר?!".
 וגם כאן משמע שהיתה הגזמה בדיבור, שבאה לידי ביטוי בריבוי דברים. אבל אילו היתה
 נשמרת המגמה לתועלת – לא היה בכך שום איסור.

ה. נאמר במסכת פסחים (ק"ג, ב):

שלושה הקב"ה שונאן... והיודע עדות בחבירו ואינו מעיד לו, והרואה דבר ערוה
 בחבירו ומעיד בו יחידי. כי הא דטוביה חטא, ואתא זיגוד לחודיה ואסהיד ביה קמיה
 דרב פפא. נגדיה לזיגוד. אמר ליה: טוביה חטא וזיגוד מינגד?! אמר ליה: אין; דכתיב:
 "לא יקום עד אחד באיש..." ואת לחודך אסהדת ביה. שם רע בעלמא קא מפקת
 ביה.

ומכאן למדנו שאף שכוונת המספר היתה לטובה – היות שלא היה בכוחו להביא את התועלת
 הדרושה, שהיא: להביא את החוטא על עונשו – היה בכך משום לשון הרע גמורה (חפץ חיים
 ה' לשון הרע כלל ד' סעי' ה). והוסיף החפץ חיים (באר מים חיים ס"ק כו): "ואף שכוונתו
 לטובה, כדי שיוכחוהו". ומכאן משמע לכאורה שכוונה סובייקטיבית לטובה, לא די בה כדי
 להוציא את המספר מכלל לשון הרע.

אך יש לדחות את הראיה הזאת בטענה פשוטה: חובתו של המספר היא לוודא שיש תועלת
 בסיפורו. לדוגמא: יכול היה לספר את הדברים בעילום שמו של החוטא, ולמסור את שמו
 רק לאחר שבית הדין יבקש זאת. ואם לא בירר כראוי שאכן הדברים הם לתועלת – הרי הוא
 מספר לשון הרע.

ו. רבנו יונה (שערי תשובה מאמר ר"ט; מובא בחפץ חיים ה' לשון הרע כלל ד' סעי' ד) כתב
 שמי שעבר עבירה באופן חד-פעמי ולא ידוע ששב ממנה – אין לגלותו לדייני העיר אף אם
 יש שני עדים על כך. וזאת, למרות שידיעה זו נחוצה כדי שידעו לפסול אותו לעדות ולשבועה
 עד שיוודע ששב מחטאו.

אך החפץ חיים (באר מים חיים ס"ק טז) מבאר שאין בזה איסור, אלא שהדבר לא ראוי
 לכתחילה. בטעם הדבר מסתבר לומר שעדיף היה להמתין עד שאותו אדם יבוא להעיד או
 להישבע בבית הדין, ואין להזדרז לפסלו כל זמן שאין בזה נפק"מ מיידית. אבל מכיון שסוף
 סוף הכוונה היא לתועלת, ואכן יש בכך תועלת – הדבר מותר מעיקר הדין.

ז. החפץ חיים (הלי' לשון הרע כלל ה, באר מים חיים ס"ק ח) דן במקרה דומה מאד למערכת בחירות, וכותב:

אם רואה שבני העיר רוצים למנות לאחד בעיר באיזה התמנות, ומוטעין בו טעות גדול - יתבאר דינו לקמן בהלי' רכילות (בכלל ט, לפי הפרטים המבוארים שם סעי' ב).

ומכאן שההיתר לאמירת לשון הרע לתועלת במקרה זה - מצומצם מאד. אך ייתכן שיש לחלק בין אם ידוע שרוצים למנות אדם אחד, או - כפי שמקובל במערכת בחירות - ישנה התמודדות בין שניים, כאשר טובת הציבור דורשת לבחור את הטוב ביותר מבין כולם. כמו כן יש מקום לחלק בין מצב שבו כבר ישנה החלטה למנות אדם מסויים, והמספר בא למנוע את ביצוע ההחלטה, לבין מצב שבו עדיין ישנה התלבטות אם בכלל לבחור באותו אדם⁵⁰.

6. גדרי ההיתר לתועלת

בסיכום הדברים נראה שאכן מדברי החפץ חיים עולה בפשטות שהתנאי לאמירת "לשון הרע לתועלת" הוא העובדה שהמדובר בתועלת מנקודת מבט אובייקטיבית, ועם זאת, מצאנו גם דוגמאות הפוכות.

אולם למעשה יש לומר "זיל בתר טעמא": הרי ההיתר לומר לשון הרע לתועלת אינו בגדר של "עשה דוחה לא-תעשה"; אלא שמהותו של המושג "לשון הרע" היא המגמה לפגוע בתדמית של הזולת, וכאשר המטרה היא אך ורק לתועלת - אין זה בכלל לשון הרע כלל ועיקר⁵¹. וכך כתב החפץ חיים עצמו (הלי' לשון הרע כלל ד ס"ק טז):

דהכלל בלשון הרע... תלוי בהמספר, אם מכוון לגנותו של חברו או לתועלת היוצא מזה.

50. הבחנה זו, כוחה יפה גם בענייני שידוכים. כל הדין בחפץ חיים, בסוף הלכות רכילות, באמירת לשון הרע לתועלת בהקשר זה – עוסק במקרה שבו השידוך כבר "נסגר" באופן סופי או כמעט סופי, והמספר גורם ל"פיצוץ" של כל המהלך. במצב כזה יש צורך ברמה גבוהה של ודאות ובמידה רבה של חומרה במשמעות הדברים, כדי שיהיה מותר לספר. אולם כאשר אדם מתייעץ אם בכלל ליצור קשר של שידוך, והוא נמצא בשלב מאד ראשוני של הבירור, יתכן שעל כך לא נאמרו הסייגים של החפץ חיים, ומותר לייעץ לשואל שלא יענה להצעת השידוך גם כאשר עוצמתם של השיקולים נמוכה בהרבה. וכל זאת – מפני שקבלת הדברים לא תביא לפגיעה בדבר שכבר נוצר אלא בדבר שבכוח.

51. וכעין זה כתב בקובץ הערות (יבמות סי' ע; מובא ב"תחומין" כ' עמ' 362).

וכן כתב בענין מי שאמר לשון הרע לתועלת מבלי לדעת שהדבר אכן מועיל (שם ס"ק מו):
 דזה מיקרי "עלה בידו בשר חזיר", משום דמשמע בכל מקום דבעניינים אלו תלוי
 העיקר בכוונה⁵².

ומכאן ניתן להסיק שגם אם אשמתו של מי שמסופר עליו אינה ברורה דיה - מותר לספר
 עליו אם כוונתו של המספר היא ברורה לתועלת. ונראה לעני"ד, שבהלכות לשון הרע, הכוונה
 היא המגדירה את דינו של הדיבור, והתנאים שקבע החפץ חיים באמירת לשון הרע לתועלת,
 כולם באים לבסס ולאמת את הכוונה הזאת בטרתה, שתהיה נקייה מצחצוחים של חטא.
 ובדרך כלל, תנאי זה מתקיים רק כאשר התועלת מוגדרת בהגדרות אובייקטיביות. אולם יש
 לומר שגם כאשר התועלת קיימת רק מנקודת מבט סובייקטיבית - הדבר מותר, אלא שצריך
 לעמוד בכל התנאים של ההיתר.

מסקנות

מתוך כל הדברים עולה שהביקורת על נבחרי הציבור היא בגדר של לשון הרע לתועלת, אף
 אם הביקורת נאמרת מנקודת מבט סובייקטיבית. וזאת משום שגם במצב כזה כוונתו של
 המפרסם היא לתועלת. ולמעשה, את הביקורת במערכת דמוקרטית יש לחלק לשני מצבים:
 א. מערכת בחירות, שתכליתה היא להביא לבחירתם של המועמדים הטובים ביותר להנהגה.
 ב. הביקורת הציבורית במהלך הקדנציה של הנבחרים, שתפקידה הוא למנוע מעשי שחיתות
 ולדאוג לכך שהמדיניות של הנבחרים תהיה בהתאמה לרצון הציבור.
 בשני התחומים האמורים - נקודת המבט של הציבור היא סובייקטיבית. המחויבות של
 הנבחרים לבוחריהם לא נובעת מכך שהבוחרים צודקים בהכרח, אלא מעצם הגדרתם כשליחים
 של הציבור. ומכאן, שאף אם במקרים אחרים לא נקבל את הקביעה שגם תודעה סובייקטיבית
 של תועלת מתירה אמירה של לשון הרע לתועלת, יש מקום לקבל אותה ביחס למערכות
 דמוקרטיות, שעצם תפקודן התקין תלוי במעורבות של הציבור בפעילותן. ומכיון שכרגע זוהי
 הדרך המתאימה ביותר לנהל את המדינה מכוח הסכמת העם, ממילא יש לומר שמה שנעשה
 במסגרת כללים דמוקרטיים הוגנים - בכלל תועלת ייחשב למען ניהולם התקין של מוסדות
 הציבור⁵³.

בגיליון הבא יופיע, אי"ה, המשך המאמר, ובו יתבארו העקרונות המעשיים של לשון הרע
 לתועלת, ודרכי היישום שלהם במערכת בחירות ובמאבקים ציבוריים.

52. עפ"י זה מסביר החפץ חיים את ההיתר לתבוע אדם למשפט למרות שהדבר יגרום לו בושה.
 53. אלא שמסתבר שלא הנורמות הפסולות של השוק הפוליטי הן הקובעות את ההלכה, אלא מה שמתבצע
 עפ"י היסודות ההגותיים של המשטר הדמוקרטי האידיאלי, וכפי שמופיע גם בתשובות הלכתיות רבות
 העוסקות בסוגיות אלו.